

Druzsín Ferenc

Tömörkény István színművei

Tömörkény Istvánt mindössze három egyfelvonásos színművével (*Barlanglakók*, *Szelet hevernek*, *Az utas*) jegyezheti a drámatörténet. Ennek ismeretében a kérdés: elég-e ez, hogy a „vizenjárók” és „kétkézi munkások” kitűnő elbeszélőjét színházi szerzőként is számon tartsuk?

„Tömörkényt, a népszerű elbeszélőt már 1898-ban biztatja Malonyai Dezső, 1903-ban sürgeti Somló Sándor, a Nemzeti Színház igazgatója, hogy írjon népszínművet. Tömörkény szabódik, mert látja a népszínművek külsőséges parasztszemléletét. (...) A magyar paraszt – szokta mondani, Juhász Gyula tanúbizonysága szerint – esztendőszámra se beszél annyit, mint amennyit egy este mondatnak vele a színművekben.”¹

Népszínművet nem írt Tömörkény István, de színművet, éspedig falusi tárgyú színművet hármat is: három egyfelvonásos kis darabot. Az *utast* 1909-ben, 1911-ben a *Barlanglakókat*, és 1913-ban készült el a *Szelet hevernek*.

Mit jelent ez a három színmű a négyezer háromnál is több kötetnyi kisprózai munkásság egészében? Illeszkednek-e az életműbe, vagy csupán az ösztönzés, a kíváncsiság, esetleg a kaland vitte be az író a színház utcájába: mi van a kulisszák által bekerített világban?

Olvassuk el, járjuk körül ezt a háromszor 10-15 lapnyi, színházba sú-

rított világot. Az elbeszélő Tömörkény háromezer lapja kincs; ez se lehet más.

Barlanglakók. 1911 januárjában írta, a Nemzeti Színház 1913. február 23-án, a Szegedi Városi Színház 1913. február 28-án mutatta be. Nyomtatásban csak 1942-ben jelent meg Szegeden.²

A *Barlanglakóknak* Tömörkény kisprózájában két olyan előzménye van, ahonnan egy-egy motívumot, életmózanatot, jelenséget szinte közvetlenül emelt be a színpadi műbe. Az egyik *A házasság első éve*³, a másik az *Alkonyat*⁴. Tulajdonképpen van egy harmadik is, a *Boglyalakók*⁵; bár konkrét cselekménymozaik vagy szereplői arcél nem vezet a darabhoz, valóságképe a tömörkényi mélységek legmélyebbibe, és végső stációja is egyúttal.

A boglyák népe a városszálen túl, a mezőszálen innen „lakik”. „Ezek előtt elérhetetlen magasban lebeg, hogy valaha favágók lehessenek, mert annyi pénzük, amennyibe egy kecskeláb, egy fűrészs s egy balta kerül, nekik soha nem lesz.(...) Más része pedig még csak nem is ilyen. Ezek teljesen elzüllöttek, akik apró lopásokkal tengetik az életüket.”

² Tömörkény István: *Három színjáték*. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Sík Sándor. Szeged, 1942, Dugonics Társaság kiadása. Idézeteim e kiadás szerint.

³ In: *Vizenjárók és kétkézi munkások*. Szeged, 1902, Kiadja Engel Lajos.

⁴ In: *Homokos világ*. Elbeszélések. Bp., 1910, Singer és Wolfner kiadása.

⁵ In: *Gerendás szobákból*. Bp., 1904, Singer és Wolfner kiadása.

¹ Péter László: *Tömörkény és a színház*. In: *Tömörkény világa*, Bp., 1997, Lord Kiadó, 176.

Ezek az emberek az őszi hidegek beálltával a városzélen keresnek szállást. „Lyuk az a földben: veremnek kicsi, sírgödörnek nagy.”

De van még kijjebb is: „Odább, de jóval odább a fekete sötétségben még nagyobb fekete sötétségek látszanak a tarlón. Ezek boglyák. Lehető csöndben lépi körül a csapat. (Az éjszakai járőrözés.) A biztos járnai kezd a boglyák közt s botját az oldalukhoz ütögeti.” Az egyik boglyából előkerül egy Pista nevezetű, akit már egy éve nem látott a járőr; Belgrád felé járt. A biztos kérdésére, hogy minek hozta vissza az ördög, olyat válaszol, hogy még az író is kurzívval szedeti: „*Jobb itthon.*” A rend őre elképed, Tömörkényre marad a válasz: fogalmaztak-e valaha keserűbb ironiát?

„Oh áldott anyaföld, közanyja mindenünknek, akinek ölén pihenni fogunk, soha szépszavú költő meg nem énekelte így a kedvességedet, mint ez a boglyalakó. Neki jobb itt, mint akárhol, itthon, ahol még csak egy inge sincs neki...”

Mindszenti Mihály és a felesége, Klára *A házasság első éve* szegényei. A fiatal házaspár a tanyavilágból szorult ki a „nyomásszélre”; vadon nőtt erdővidékre, ahol új telepítés kezdődött. „Hirdetést adtak közre, hogy jöjjenek az emberek ehhez a munkához. (...) Az erdőből vállalhat mindenki akkora földet, amennyiről gondolja, hogy bír vele. Azon a földön tartozik kiirtani az erdőt, de egészen alapjában. Nemcsak hogy éppen kidönteni a fát, hanem kiszedni a földből a tönköt, a mély gyökereket. Ezért a munkáért öt évig a föld ingyen, kivéve, hogy az irtás után csemetefákat tartozik bele ültetni, de a csemetéket is ingyen kapja. Közükbe vethet krumplit vagy dinnyét, meg a szélen kukoricát termelhet.”

Barlangjuk „(...) egy nagy négy-szögletes lyuk a földben, alighanem valamelyik kiásott fatönknek a helyén. (...) A teteje abból áll, hogy faágak szolgálnak a négyszögletes lyuk egyik szélétől a másikig, ez aztán meg van hordva kukoricaszárral, szárazbozót-tal, földdel s a jó anyaföld azon újabb bozótot terem. Ilyen lakásban lakik Mindszenti Mihály, meg a többi, aki ott irtást vállalt (...).”

Az *Alkonyat* a színműbeli szerelem mozaikjához adott alapot.

Vadlövő Pál, egy módos tanyai gazda (tehát nem barlanglakó!), felesége és fia, Sándor egy téli alkonyi órán előveszik vissza-visszatérő beszédtemájukat: Sándornak meg kellene nősülnie. Sándor boldogan elvenné Vér Emert, akit régóta szeret, de a leányról (gyereke van!) az öreg Vadlövő hallani sem akar. Nem állhatja Vér Emer kisfiát sem; az őszön is „beeresztötte a malacokat a szőlőbe”, amiért „ustorral” csapta meg vérserkenésig. Sándorban fellázad az apai érzés és kimondja az eddig titkolt igazságot: apja a saját unokáját verte meg a saját vére serkenéséig!

A csodálatos téli alkonyat („Már csakugyan egészen elsötétedett, csak épp a hóvilág maradt meg, annak némi fénye beszolgál az ablakon.”) ezúttal is szakrális időnek bizonyult: megtörtént a sorsfordító csoda. Vadlövő Pál megszólalt: „Hozd elő a kis onokámat.”

Az egyfelvonásosról. Móricz írta a *Hét krajczár* elején: „Jól rendelték azt az istenek, hogy a szegény ember is tudjon kaczagni.

Nemcsak sírás-rívás hallik a putriban, hanem szívből jövő kaczagás is elég.”⁶

⁶ Móricz Zsigmond: *Hét krajczár*. Elbeszélések. Bp., 1909, A „Nyugat” kiadása.

Tömörkény szegényei ha kacagni nem is kacagnak „barlangjukban”, az első három jelenet a szelíd öröm jegyében telik: Tandariné még tréfálkozik is, amikor a gulyásbojtár „Adjon isten jó egészséget mindnyájunknak” köszöntését így viszonzza: „Mind magunknak, mind nyájunknak.”

A csöndes öröm növekedni is tud ezen a napon: Tandariék leánya, Róza, aki évekkel ezelőtt elvesztette látását, egy idő óta újra lát, és nem tud betelni a fenti világ szépségeivel. „Olyan szép odafönt. Olyan szép. A mező. A fiatal fák. Az ég olyan szép kék.”

A bojtár is növeli a ház örömét: kislányul hozott Rózának.

Az istenek rendelése szerinti örömhöz szokott népek hamarosan az ember rendeléséből is hozzájutnak egy nem éppen kicsi darabka boldogsághoz. Az erdőmester Tandarit csősznek akarja megtenni az erdőben. Nagy állás, hozzá még „egy szoba, konyha, kamra! ereszet! disznóól, tehénistálló!” Valóságos paradicsom, s mindez a föld felett! Meglődül a képzelet: tehénistálló, három malac, Róza szerint öt...

Aztán, ahogy a hetedik krajcár előtt, itt is elakad a jókedv. „Sándor is talán... Nem tudom én, mi lössz vele” – tér vissza a valóságba Tandariné. Mert az erdőmester azt is mondta: „(...) ahogy a csárda előtt elhaladtam, a Jó-Pálos-nóta ugyancsak hallatszott kifelé”. Dudaszó mellett!

Ahogy kisvártatva a barlang elé ér a dudaszó Tandariék fiával, odalent megdermed az öröm maradéka is. Ki tudja, mire ment volna, ha haza nem érkezik a gazda.

Nem „pendül a kapa most”, Tandari sem mond „egy szíves jó estét”, hanem valósággal bemordul a nyíláson: „Hát itt mi a fene történik...” Az asszonyok, hátha elkerülik a kitörni

kész vihart, szinte versengenek a nyájasságban.

Róza: Egészségére kívánom a hasznos munkát. Jó estét kívánok, kedves apám. (Más estéken bizonyára jól „működött” ez a dramaturgia Tandariéknál, ma azonban elakad. Tandariné más oldalról próbálkozik.)

Tandariné: (megfogja az ura kezét) Uram, jó uram. Légy türelmes és irgalmas. Krisztus parancsa ez.

Vacsorájukat sem a *Családi kör* sorai szerint költik el. Szerencsére az erdőőr üzenete megenyhíti Tandarit is.

Tandari: Gyere ide kislányom. Hadd csókoljam mög azt az ártatlan homlokodat. (Megcsókolja) Hiszen akkor te Gergővel hamarosan rőndbe löszöl.

Tandariné tudja, most Sándorra fordul a szó; megelőzi az urát, és talán a nagyobb bajt.

Tandariné: Tisztösségös embör megházasodik, ha az ideje elgyün.

Sándor nem mondhat mást, mint már annyiszor: elvinné Vér Emert. De az apja nem engedi: annak „fattyá van”. Rossz kölyök az, a minap is „úgy mögcsapta, hogy a vére is kiserkedt”. A ‘vére’ Sándorból kiszakad négy év titka:

Sándor: (...) Nem látta mög azon a vérön, hogy az a kend vére? hogy a tulajdon vére? Onokája az kendnek (...).

S mint egy novella csattanója: az más, a vér, a Tandari-vér, az mindent felülír. És az öreg, aki úgy fukarkodott a szóval, hogy semmit kétszer nem mondott, most elérzékenyül:

Tandari: Sándor!... Sándor fiam! (...) Hozd elő az én kis onokámat.

Tömörkény a színművei közül csak a *Barlanglakókat* láthatta színházban: 1913. január 23-án a Nemzetiben, február 28-án Szegeden. A Nemzeti-

ben Tóth Imre igazgató Csathó Kálmánra bízta a rendezést. Az első jelmezes próbát megnézte a szerző. A végén „szeme vörösre volt sírva, és szipogva szól: »Gyönyörű! ...Soha életemben... – Itt a meghatottság elfojtotta hangját, és azt mondta: – Igazán köszönöm!«”⁷

Schöpflin Aladár a Nyugatban méltatja a darabot, ám kritizálja csaknem a teljes szereplőgárdát.⁸

„A dráma ott kezdődik, ahol a parasztleány megmondja, hogy el akarja venni azt a leányt, akinek fattya van: ott feszül meg izgalommal terhessé a helyzet, attól fogva szóról szóra mind feszültebb lesz a kirobbanásig, amikor aztán szétterül és általános megengesztelődésbe olvad. »Hozd hát ide a kis onokámat« – mondja az apa, és ezzel fejeződik be az egyszerű emberek drámája.” Az előadást egyetlennek tartotta; a női szereplők játékában nem volt „egy paraszti hang vagy mozdulat”, de sem Rózsahegyit, sem Gyenest nem tartotta jónak. Egyedül Pethest dicséri.

Lengyel Menyhért a Szegedi Naplóban írt szívből szóló köszöntőt; egy jeles drámaíró üdvözölte sikeres színházi megjelenéséért írótságát.⁹

„A színházi intézmény sok minden hamisságát, igazságtalanságát, becsstelenségét meg kellett bocsátani ezen az estén, mikor lámpáinak tündér fényében egy sajtószerű, végtelenül kedves és tehetséges magyar ember, Tömörkény István jelent meg, hogy

személyesen és közvetlenül vegye át a jutalmat, amit zúgó tapsok végtelen áradatában nyújtott át neki a közönség. Szívet rendítő és nekünk feledhetetlen látvány volt, mikor a költő mélységesen meghatva és végtelenül szerény meghajlással köszönte meg az elismerést, és e percben az a ritka tünemény volt érzékelhető, hogy itt nem egy kis színdarab szerzője kerül szembe a közönséggel, ez nem egy közönséges színpadi kihívás, mint az a premiereknél szokás, hanem itt sokkal, sokkal több történik: – nyilvános, spontán jutalmazás egy írói pályának (...).

Ilyen szép, ilyen igazi dolog volt a Nemzeti Színház tegnapi estéje.”

Juhász Gyula a húszas évekből tekintett vissza a Tömörkény-életműre. Amikor – évekkel az író halála után – már szép lassan kezdett feledésbe merülni ha nem is a neve, de az életmű, a művek. A Magyarország 1925. szeptember 29-i számában *Találkozások Tömörkénnyel* című írásában a színpadi szerző is szóba került. Juhász ironikus hangütése maga az indoklás, miért kell beszélni Tömörkényről.

„A tulajdon pátriájában is igen megbecsülik ma már, majdnem egész utcát neveztek el róla, asztaltársaságok koccintanak emlékére, hangos vezércikkben a magyarságot vágják az élő utód fejéhez, de a könyveit nemigen látni a hangos magyarok kezében, és halála évfordulóján a remek *Barlanglakók* helyett a vacak *Goldstein Számít* adják a városi színházban (...).”¹⁰

Egy évvel később pedig egy hosszabb tanulmányt is készített a Dugo-

⁷ Csathó Kálmán: *Barlanglakók*. In: *Emlékkönyv Tömörkény István születésének centenáriumára*. Szeged, 1966, Szerk. Kovács Sándor Iván és Péter László., 249.

⁸ Schöpflin Aladár: *Tömörkény István a színpadon*. Nyugat, 1913. febr. 1.

⁹ Lengyel Menyhért: *Rivaldafényben. Tömörkény István*. Szegedi Napló, 1913. jan. 24.

¹⁰ Juhász Gyula Ö. M., *Prózai írások 1923–1926*. Szerk. Péter László, 7. kötet, Bp., 1969, Akadémiai Kiadó, 102.

nics Társaság megbízásából.¹¹ Ennek „A világot jelentő deszkák” című fejezetében újra előhossa a *Barlanglakókat*, felidézve a bemutató felejthetetlen sikerét.

„Ennek a nagyon emberi kis színpadi remeknek fürgeteges sikere volt a Nemzeti Színház bemutató estéjén, 1913. január 22-én. Őszinte, mély és maradandó siker, költő és közönség ritka bensőséges találkozása és öröme egymásban, amelynek csak külső jele az a tizenhat kihívás, amellyel a szerzőt a lámpák elé kényszerítették. (...)”

Csathó Kálmán rendezte, az öreg Tandarit a felejthetetlen Pethes Imre ábrázolta, és Alszeghy Irma, Mátray Erzsi, Rajnay Gábor, Rózsahegyi Kálmán és Gyenes László szerepeltek benne. A kritika is egyhangú elismeréssel fődözte föl Tömörkény Istvánt, a drámaíró, Keszler József a háromfelvonásost követelte tőle. (...) Lengyel Menyhért szívet rendítő látványnak találta, amint a vidéki költő végtelenül szerény meghajlással jött a közönség elé. A vidéki költő pedig már akkor arra gondolt, hogyan lehet leggyorsabban megszökni a fővárosi dicsőség elől és az első éjszakai vonattal szerencsésen hazaindult Szalay József és egy üveg bor társaságában. De a dicsőség Szegeden se hagyta nyugodtan, következett a szegedi bemutató 1913. február 28-án. (...)”

A *Barlanglakók* országos sikerén fölbuzdulva magyar filmet is készítettek belőle, amelyből persze kevés haszon és öröm háramlott Tömörkényre.¹²

(A némafilm 1915-ben készült, Damó Oszkár rendezte.)

¹¹ *Tömörkény István élete és művei*. A Dugonics Társaság megbízásából írta Juhász Gyula. Szeged, 1928. In: Ö. M. 8. kötet, 189–190.

¹² Péter László: 1997.

Szelet hevernek. Az *Élet* című folyóiratban jelent meg 1913-ban; „A Nemzeti Színház örömmel fogadta a darabot, de a háború miatt technikai akadályok meggátolták előadását.”¹³

Történetének egy-egy mozaikját novellákból már ismerhették Tömörkény olvasói: a *Bábocskay szelet hever* és a *Föl is hajóznak, le is hajóznak* a *Vizenjárók és kétkézi munkások* című kötetben jelent meg jó évtizeddel korábban.¹⁴

Bábocskay András hajókormányos öt emberével a Tiszán „szelet heverni” kényszerült. Gabonát szállítottak Belgrádba. Hajójuk szemet szúrt a parti csendőrnek; ezen a partszakaszon nem szoktak megállni. Ide már „közel a másik ország”, és „mostanában nagyon hordják a sót kifelé”.

Kormányos és csendőr: két hatalom két birodalom, víz és szárazföld határán; ki a hatalmasabb? A groteszk erőfitogtatást érzelmes mozzanat csillapítja le: a szóváltás egy pontján kiderült, hogy gyermekét szerető, gyermekével büszkélkedő apa a kormányos is, meg a csendőr is. Békülékenyen egy vastag fagerendára ültek a hajón, s úgy beszélgettek, úgy dicsérgették gyermekeiket.

Pont arra a gerendára, amelyiknek kivájt belsejében sót csempészték a határ túlsó oldalára.

A *Föl is hajóznak, le is hajóznak* legénysége fával megrakottan kénytelen „szelet heverni” a moholyi partok alatt. Ám hogy hasznosan „heverjenek”, Vetró Barna Pál kormányos felesége tyúkjai füröztetéséhez látott. Ennek fölöttébb érdekes látványába annyira belefeledkezett a kisfia, hogy belepottyant a vízbe. Ladikkal menté-

¹³ Uo.

¹⁴ Szeged, 1902, Kiadja Engel Lajos könyvnyomdája.

ni, ahogy az apja akarta, késedelmes lett volna; Thököli Mihály első legény fejest ugrott utána. Az a Thököli Mihály, akivel tegnap afférja volt a kormányosnak: addig-addig, hogy a kormányos ütött! Erre az első legénynek nem lehetett más válasza: „Ha partot érünk, lemögyök a hajóru.”

Ma pedig megmentette a kormányos kisfiát. Aztán „(...) minden cók-mókját összeszedte, berakta a bőrtarisnyába, meg egy kis zsákba”. Vetró marasztalta, az asszony „elfakadt sírva”: „Mihály, ha istent ismer, marad...” A gyermek is kérlelte: „Ne mőnyyék kend el, Mihály bácsi, ne mőnyyék kend el. Ha kend elmén, ki húz ki engöm máskor a vízből?” A kormányos a végsőig elment: „Hát üsd vissza, ha akarod, hát üsd vissza.”

Mihály nem ütött, és – maradt.

A „szelet heverő” hajón az a legérdekesebb, ami a két „történést” összeköti, ám maga „takarásban”, kimondatlan marad: a megsértett legény mintha valami különös (az emberi kötelességet meghaladó) indítékból vetette volna magát a vízbe a kisfiú után.

A *színpadon* sem sokkal több, ami történik. Voltaképpen annyival, hogy az a bizonyos affér a néző szeme előtt, a füle hallatára, a színpadi időben pattan ki és jut el az ütésig, a csendőr jelenése meg éppen „töltelék”: kitölti az időt, amíg Mihály megszártkozik, összepakol, és ahogy mondta, készül lemenni. A legénység ezenközben főz és nótázgat.

Az affér. Lélektani elem a színpadon, és lelket ad a szereplő személyeknek.

Ezen a hajón huzamosabb idő óta lappanghatott valami. Az a valami, ami három emberrel: egy asszonnyal és két férfival némelykor bújócskát

játszat, kiváltképp, ha a körülmények folytán össze vannak zárva, s az időződő férjnek fiatal a második felesége, és fiatal az első hajóslegény. Ami a novellában talány, vagy még az sem, itt bizonyosság az első jelenettől (Jóljárt Antal a fedélzeten a „macskázással” bajlódik, Terka asszony nézi, a férj, Baráczius pedig fentről, „a dokumentum tetejéről” egyre ingerültebben parancsolgat legényének) – szerelmi háromszög az egy szál hajón! Türelmetlen, ideges férj a kormány mellett, bizalmas szavakat suttogó legény odalenn, az asszony közelében, s a két veszedelem között maga az asszony, Terka.

Jóljárt: Engem talán nem is sajnáltál volna?

Terka: (...) Így csak kísértésbe van a becsületünk... Szagatjuk egymás szívit hiába, István szent királyunk hajóján. Főlséges Uristen, mire neveltél?... Hát mire neveltél?

(...)

Baráczius: Így macskázni le a parthoz a hajót! (...) Az asszonnyal karattyolni örökké, a helyett, hogy a dolgotat végeznéd. (Terkához: Te is mit vagy idekint mindig? Nincsen semmi dolgod se a szobában?)

Még néhány indulatos szó, és „nyakonvágja Jóljártot”.

Ki tudja, mire fajult volna, ha a Jóljárt csákyája elől hátráló Baráczius a lábával nem löki kisfiát a Tiszába?

De beszéljünk még a „nyakonvágás”-ról.

Miért éppen ma törtek ki szóban és tettelegességben a szerelmes és a féltékeny lelkek, miért épp egy rutin-tevékenység, a „macskázás” ürügyén és folyamatában?

Megállna itt az a válasz is, hogy a színházban éppen *akkor* történik minden, amikor a darab játszódik, de szinte hallom Csehov doktor hely-

zet- és lélekelemző monológját a *Manóból*: veszteglésre, tétlenségre kényszerült emberek váratlan (?) egymásnak feszüléséről. Fjodor, a „világlátott” fiatal földbirtokos meséli el egyik különös esetét szerbiai katonáskodása idejéből:

Fjodor Ivánovics: (...) Emlékszem, egyszer ott ültem egy mocskos fészkerben... és velem volt Kaskinazi kapitány... Már mindent megtárgyaltunk, nem volt hová mennünk, nem volt mit tennünk. (...) Ott ülünk, mint két nyavalyás, és bámuljuk egymást (...), hirtelen se szó, se beszéd, felugrik, megragadja a kardját, és felém rohan, (...) alig bírtak szétválasztani bennünket. (...) Lám, az emberek néha hogy megháborodnak...¹⁵

Lényege szerint értelmezve ezt a Csehov-„helyzetelemzést” a tétlenségre kénytelenített katonákról, felismerzik a lélekállapot hasonlósága köztük és a „szelet heverni” kényszerült hajósok között; Baráczius és Jóljárt konfliktusa régtől kész a robbanásra, ám a szüntelen küzdelem a vízzel rendre elnapolta azt. Ez a kényszerű tétlenkedés azonban *alkalmat* adott rá, hogy kitörjön.

A kormányos és a csendőr: a kiskakasok vetélkedője. Valójában még az sem; ez a „hatalmi” szárnyparádé tulajdonképpen levezetése a kormányos lelki háborgásának. És ki tudja, a csendőr milyen lelki teherrel rontott rá a veszteglő hajóra? Amikor azonban mindketten a semmibe kiáltották mérgüket, kapva kaptak a gyermekeikről szóba hozott érzelmes témán, és kölcsönös udvariassággal terelték a megbékélés felé az epizódot. Egy adag tiszta komikumot is porcióz Tömörkény a jelenetbe: az idill éppen

azon a lyukas belsejű gerendán ülve teljesedik, amelyben Barácziusék söt csempésznek Szerbiába.

A felvonás vége. Jóljárt Antal kis holmijával menni készül. Terka „kétségbeesett kiáltásában” („Nem tudod-e a törvényt: akivel oldottál, azzal köss!?”) a legény érzelmet hallott, ragaszkodást, és ennek fejében fogadta el a szólásban előírt „bölcsséget”. Barácziusban a „hogyan mék én első legény nélkül Belgrádig?” – felismerés (meg a kisfia kérése) csillapította meg a féltékenységet, s végül kipréselte magából a szót, amit kormányos tanúk előtt egyszer ha kimond életében:

„Üsd vissza. Hát üsd vissza. Hát üsd vissza ide, ha mondom...”

Ez egyszer megint elnapolódott a háromszög szakadása.

Talán csak amíg legközelebb „szelet hevernek”.

Az utas. Az *utas* a Szegedi Napló 1909. évfolyama 225. számában jelent meg; éppígy, dramatizáltan, azután a *Ne engedjük a madarat* című kötetben is.¹⁶ A négy utolsó mondat prózai sorokban íródott; amolyan novellavégi csattanó akart lenni. Csak 1942-ben írták át párbeszédre, amikor a Dugonics Társaság kiadta együtt a három egyfelvonásos darabot.

Az *utas* kétszereplős játék: „Öreg asszony és Utas”.

A színhely „bormérő szoba a városzéli utcában”. Kocsma ez a város szélén, jobbára – s ezt Tömörkény kispróza írásából tudjuk – tanyasiaknak való, akik vásárból vagy ügyes-bajos dolgaikból hazafelé útban megállnak: vett cipóval megeszik a hazulról ho-

¹⁵ In: Csehov: *Sirály. Színművek*, 1887–1904. Magyar Helikon, 1973. 253.

¹⁶ *Ne engedjük a madarat... s más holmik.* Bp., Franklin Társulat, 1911.

zottat, vagy kérnek egy fél liter mellé „paprikás húst”.

Ez az utas inni tért be. Verbászon lakik, lakatos a tanult mestersége, de inkább gazdálkodik. Paprikát termel, meg búzát.

Kocsma. „Az ablakok befüggönyözve a nyári nap elől. A sepert padló fölcsofolva, a zöld asztalok letörülgetve, a gyufatartókban van gyufa. A sültésben tiszta poharak, üvegek, a boroskancsó fehér ruhával letakarva, a falakon a magyar királyok képei, Batthyány kivégzése, Petőfi halála, Kossuth gyászkalapja, fekete fátyolban. Nincsen vendég. Hajlotthátú, fejkötős ősz asszony az udvari ajtó küszöbén. Főtt kukoricát eszeget porcelán-bögréből.”

A kocsmá (a malom, a piac...) a nyilvánosság terepe. A maga pénzén rendelt ital mellett pár fertályóra bárki jól érezheti magát, főként ha jól adott el és pénzt érez a zsebében. Ebben a „bormérő-szobában” azonban nincs kivel vetélkedni, egyedül van az utas. Egyéb „kellék” is hiányzik, hogy „tipikus” kocsmának tartjuk: a kocsmáros nem szépasszony, nem java-korabeli férfi, aki bennfentesként szellemeskednék. Csak egy „hajlotthátú, fejkötős ősz asszony úgy nyolcvan körül”. A lánya és a veje a szőlőben vannak, ő a „hejjöttes”.

Micsoda színházat ígér ez a végletekig „nyilvánostalanított” kocsmaszoba?

Leginkább komikusát.

Nem a népi nevetéskultúra nyelvi komikumát (kocsmái nagyotmondást, hetvenkedést...); Tömörkény színháza egy valószínűtlenül egyszerűre transzponált „lassított felvétel” mulatságát kínálja. A komikum válfajai közül pedig elsősorban a tiszta komikumot és a humort.

Tiszta komikum a kocsmárosék nyolcvanéves „betanított hejjötte-

se”, az ő természetes naivsága s az ugyancsak természetes viselkedésbeli rugalmatlansága; csak annak tud megfelelni a vendéglátásban, amire megtanították. Amikor az utas „szellemeskedni” akar a pénzéért, és (mert kisebb produciókhoz mégiscsak a nyilvánosság terepeként működik ez a kocsmá is!) a fél literéhez egy „kutyaijesztőt” is rendel, megáll az öregasszony tudománya:

Öreg asszony: Talán tréfál velem, fiam? Öreg vagyok én már ahhoz. Mi az a kutyaijesztő?

Utas: Hát szódavíz. Attul ijed a kutya, ha a fejire spriccolnak vele.

Az öregséggel (meg az alkalmi kocsmárossággal) járó rugalmatlanságok nagyobb része azonban inkább humor. Ahogy mindkét alkalommal megkérdezi, amikor az utas bort rendel, hogy „Hát hidegön issza az italt? Mert akkor lemék a pincébe”, ahogy „pincértől” szokatlan csoszogással levonszolja magát a borért, és amilyen soká tér meg a fél liter borral (mert mindig csak annyit hoz, amennyi épp a rendelés), eszünkbe juttatja Arany Jánost, aki a *Toldi estéje* Végszavában az öreg Toldi alakját belengő humort azzal indokolja, „(...) hogy a hanyatlás, pusztulás már magában humoros jellemű”.¹⁷

Ehhez a „humoros jellemű” komótosághoz lassul le az utas is: beszél, mert a bor megoldja a nyelvét, de kiadós szünetekkel; talán hogy szinkronba kerüljenek, és úgy érezze, mégiscsak beszélget valakivel. Ennek a három pontokkal tagolt dialógusnak – és felvonásnak – egynegyede: hallgatás! Tulajdonképpen az itt a „nem komikus”, amit mondanak, a

¹⁷ *Toldi estéje. Költői beszély hat énekben.* Írta Arany János. Pest, 1854, Kiadja Heckenast Gusztáv, Végszó, 139–142.

komikus pedig a hallgatás, a csend és az öregasszonyhoz idomulni igyekvő jelenettempó.

Miről beszélget az ötvenéves utas a nyolcvanéves öregasszonnyal egy városzéli kocsmában?

Előbb a paprikáról. Hogy lehet-e a fűrészgárban „paprikát őrletni”.

Azután arról, hogy „igaz, hogy most utas vagyok én ezön a tájon, de valamikor idevaló voltam én... Talán éppen ebben a házban laktam.”

Harmadjára az utas lányáról, aki elment a szülői háztól, nem akar falun élni, paprikát locsolni. Városba vágott.

Három téma a lassított párbeszéd-el kitöltött időben.

A szöveget tekintve kurta „szerepek” beszédes szünetekkel; mértékkel alkalmazott színészi némajátékkal (játékkal!) tartalmaz, eseményes, mulató egyfelvonásos válhat belőle.

A három téma – nagyjából azonos terjedelmű szöveg: 40-40 sor. Ebbe a háromszor negyven sorba az utas életének három mozaikja van bele-sűrítve.

Az elsőbe az, hogy ez az ember „a rációk közül” jött, azoknak termeli a paprikát, azoknak pedig „az köll, hogy benne lögyön az ereje, a magja, a csumája”. Azért hozza a fűrészgárba, mert ott így „öllik”. Ez az élet: mindenki a boldogulását keresi. Ott „három hatost” adnak literjéért.

A második az utas gyermekkorát idézi fel: épp ebben a házban nevelte mostohaapja, Kondás Fekete Sándor: „Verekedős. Istenkáromló. Aljas embör.” Megütötte, ő pedig megszökött, Verbászig meg sem állt. Ott egy lakatos felfogadta inasnak. „De fődem is van. Paprikát termelök. (...) A családdal munkáljuk.”

A harmadik mozaik a jelen, ha úgy tetszik, a mai nap, amikor (mint egy

Ibsen-drámában) utolérte az utast a múltja: szökött lányát keresi. Nincs a rokonoknál, de elfogadja a sorsot: „Hát én is szöktem. Nem ver az isten bottal.” Pedig a lány szépségét csak az *Énekek éneke* kissé átköltött változatával lehet elmondani:

„A valóságos hasadó hajnal. Olyan finom a képe, mint az őzbőr. A testállása akár az ünőszarvasé (...).”

A háromszor negyven sor látszólag egyenrangú mozaikokat rajzol. Az elbeszélő indulatát tekintve egyenrangúnak tűnnek fel. Pedig nem azok.

Az első: „monológ” arról, mi járatban volt a városban. Ennek a megszólalásnak lélektani alapja is van; az utasember beszédes, közlékeny, gyakran fecsegő, épp ezért különösebb tartalma, magva sem nagyon van ezeknek az időűző szavaknak.

A második téma még mindig a közlékenység folyománya, de már bizonyos számítás is van benne: a „közös múlt”, a „közös ház” (hogy épp itt lakott valamikor ő is) – esély a bizalomra a két ember között.

A harmadik a szökés, voltaképpen a két szökés. Az utast annak idején nem keresték, amikor eltűnt. Az utas keresi leányát; számára alighanem csak ürügy a paprika. S hogy nem találja „a valóságos hasadó hajnalt”, fölényeskedve akarja lezárni (elnapolni?) a „témát”: „Ha elmönt, mönnyön. Ha ennyire tartotta az apját, mönnyön. Jó kutya hazajár.” Csak éppen ezen közben „megtörli a szemét”...

És végül: mennyit beszélnek Tömörkény parasztjai a színpadon?

Újra elővettem a három kis játékot, és „játékból” megszámláltam a szereplők beszédének (mondatainak) mennyiségét. A „játékhoz” nemcsak az a bizonyos Tömörkény-megjegyzés adott indítékot, amelyben szóvá tet-

te a népszínművek bőbeszédűségét („A magyar paraszt esztendőszámra se beszél annyit, mint amennyit egy este mondatnak vele a népszínművekben”); sokkal inkább azért számoltattam, hogy megtudjam: egy-egy szereplőnek hány megszólalás adatik meg, hogy a színház egyik legfontosabb eszközével, a beszéddel (is) alakot formáljon a szerepből.

A számolgatásból ez jött ki:

Barlanglakók. Tandariné az első perctől az utolsóig a „barlangban” tartózkodik, tehát egyvégtében a színen van. 150 mondatot mond és 86 alkalommal szólal meg. Ő az egyfelvonásos legtöbbet beszélő szereplője: a családot összefogó asszony, aki féltő szeretettel, kedves szavakkal egyengeti leánya és a csikósbojtár kapcsolatát, kiváltképp most, hogy Róza újra lát. Tisztelettel felelget az erdőmester szavaira, rettegve ejt ki minden szót, hogy „csárdázó” fiát a családhoz szelídítse, és lélegzet-visszafojtva minden fél szót, hogy kemény férjét megenyhítse fia iránt. Ennyi mindent kell megoldani a 150 mondattal-fél mondattal. És legalább ennyit az elhallgatással!

Tandari csak a felvonás utolsó negyedére érkezik haza: 26 alkalommal szólal meg és présel ki magából 36 mondatot. Nem az a családfő, aki szóval uralja a „házat”, ám minden szavának súlya van. Elfogadja az erdőmester ajánlatát, felesége és leánya „egyszoba, konyhás” reményességét. Csak az beszélteti, ami régóta rággja: Sándor nem nősul, Sándor csárdázik. És ebbe a 36 mondatba Tömörkény beszédépítő művészete bele tudott sűríteni még egy négymondatos „elbeszélést” is Vér Emer „fattyárol”:

„Mindönki annak mondja. Már negy éve, hogy van. Tegnap is ott

kódorgott a föld szélén, alighanem dinnyét akart lopni a kölyök. De mög-vágtam úgy az ustorral, hogy a vére is kiserkedt.”

Szelet hevernek. Ebben a darabban Baráczius van megszakítás nélkül színen: előbb Jóljárttal kötekedik lát-szatra „vasmacska-ügyben”, valójában a „szelet heverés” – ki tudja, már hányadjára – kihozta belőle a féltékenységet. Szóváltása a csendőrrel már csak utórezgése az indulatnak. Azután beáll a kényszerű béke: ugyan rend lett a hajón a kormányostól egyszer az életben elhangzó „Üsd vissza” mondattal, ám a félórás hajódrámának mégis az lett a vége, hogy a mostani „szelet heverést” nem a kormányos nyerte meg.

Mindehhez 138 mondatot és 64 megszólalási lehetőséget kapott.

Az indulatok túlsó „térfelén” Jóljárt Antinak kevesebb szó jutott. Két okból is: rangja szerint csak a második, a Terkához fűződő kapcsolatának pedig nem a szavak voltak a kifejezői. A 49:29 ehhez a szerephez – lélektan szerint való arány.

Terka – 41:31.

Feleség és szerető (?): szükségképpen kétfelé beszél, de mindkét irányba – más-más okból – szűkszávúan, elhallgatva a mondandó felét. Épp csak jelét adva az ide is, oda is tartozásnak.

A *Szelet hevernek* három főszereplője cirka 230 rövidke mondatot mond nem egészen egy óra alatt.

Az *utasban* a két szereplő ugyanannyit beszél: az Utas 116, az Öreg asszony 103 mondatot mond, és hajszálpontosan 42 alkalommal szólal meg az egyik is, meg a másik is. (Percenként egyszer!)

Összegezve pedig: ahogy a másik két darabban, a számok, a beszéd meg a hallgatás nem statisztikai kér-

dés. A beszédet a Tömörkény-alakok lelkiállapota: indulata, visszafogottsága, keserősége, némelykor öröme, emberi természete, egyéni alkata szabályozza. Tömörkény István szokatlan (írhatnám azt is: ismeretlen) „világokból” hozott jeleneteket, életdarabkákat és hozzá nyelvet is a XX. század színházába. A színész alakteremtő művészetében a kérdések kérdése az, hogy rátalál-e arra a lélekre, aki e nyelv mögött van, és képes-e az 'éppígy' beszélő egyénnek a színpadon egyetemes emberi jelenlétet adni.

A három kis darab kézbevétele előtt felvetődött a kérdés: jót tesz-e a novellista Tömörkénynek, ha szembe-sítjük színpadi játékaival?

Az olvasás (az újraolvasás) azt hozta, hogy amit Tömörkény István a színházba álmódott, száz év után is érték.

A szociológia felől nézve: egy-egy metszet világszélre szorult emberek életéből.

Az esztétika felől: egy-egy lélektani-lírai etűd.

Ami pedig a színpadot illeti: három élethelyzet-gyakorlat.

VÁROSKÉPLET(T) II – BATTYÁNY